

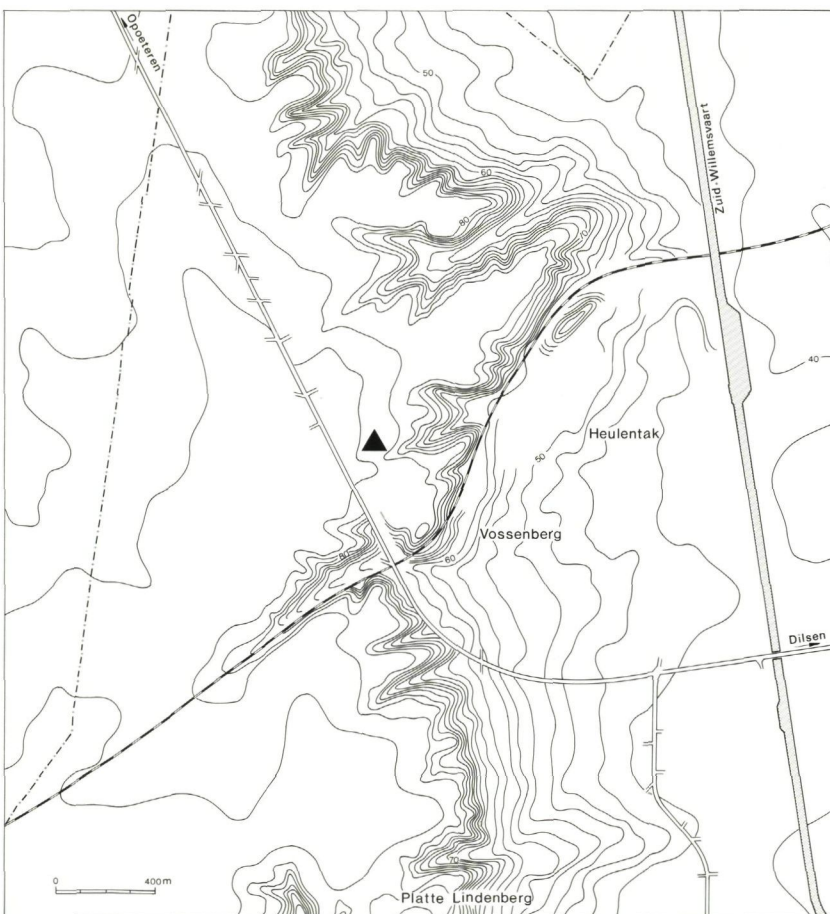
Het bronsdepot op de *Vossenberg* te Rotem (gem. Dilsen, prov. Limburg)

Luc Van Impe & Guido Creemers

1 Vondstomstandigheden en vindplaats

In een periode van een tiental jaren verzamelde de heer H. Unger uit Turnhout een omvangrijke collectie *archaeologica* uit uiteenlopende perioden en afkomstig van vind-

1 *Situatiekaart.*
Carte de situation.

plaatsen in de provincies Antwerpen en Limburg. In 1992 meldde de heer Unger aan één van ons (G.C.) dat hij in het bezit was van enkele bronzen kokerbijlen, die hij bij veldprospecties telkens op dezelfde vindplaats van de akker raapte. Het ging om twee bijlen, 10 tot 15 jaar geleden ontdekt, en een derde, gevonden in de herfst van 1992. In gezelschap van de heer A. Goossens vond hij, eveneens tijdens de herfst van 1992, nog een vierde bijl: deze belandde in de verzameling van de heer A. Goossens zelf te Borgerhout (Antwerpen).

Naar aanleiding van deze vondstmelding kon één van de auteurs (G.C.) nog een kleine controlegraving uitvoeren. Op de plek waar de heer Unger zijn bijlen opraapte werd een 13 x 13 m grote controlesleuf aangelegd. Buiten enkele recente houtskoolrijke vlekken en karresporen leverde dit onderzoek niets nieuws op. Controle van de ploegvoor op de vindplaats met de metaaldetector bracht ons wel nog op het spoor van twee fragmenten van een kleine bronzen knopsikkel. Gedetailleerde controle van de omgeving met de detector, tot ca. 50 m rond de vindplaats, gaf geen resultaat meer.

De heer Unger stelde zijn vondsten voor onderzoek en documentatie ter beschikking van het I.A.P. Tegelijkertijd kreeg mevrouw H. Wouters (Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium) ook de gelegenheid om een niet destructief metaalonderzoek uit te voeren: dit onderzoek gebeurde uitsluitend op de bijlen uit de verzameling Unger. Van de heer Goossens kregen we wel toestemming om zijn bijlen huize te komen tekenen.

Wij willen hier dan ook de heren H. Unger en A. Goossens danken omdat ze bereid waren hun vondsten op een degelijke manier te laten registreren. Tevens danken we de heren L. Dreesen en G. Boutsen, beide uit Dilsen en respectievelijk eigenaar en huurder van het perceel waarop de vondsten gedaan werden, voor hun inschikkelijkheid bij het controle-onderzoek.

Voor hun hulp bij de controle van een aantal vondstgegevens uit Nederlands-Limburg danken we mevr. Marjorie de Grooth (Bonnenfantemuseum, Maastricht, NL), de heren W. Luys (Reuver, NL) en H. Stoepker (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, NL).

Binnen het I.A.P. danken we de heren R. Vanschoubroek en H. Denis respectievelijk voor de grafische en fotografische verwerking van de vondsten.

De vindplaats ligt op het perceel akkerland, dat kadastraal beschreven staat onder Dilsen-Rotem, Sectie C, nr. 2487 a2 (fig. 1).

Ze is gelegen op de *Vossenbergh*, bijna op de oostelijke rand van het Kempens Plateau, d.i. tevens de rand van het hoogterras van de Maas.

Het Kempens Plateau is slechts de westelijke helft van de enorme puinkegel, door de Maas tijdens het Elster-glaciaal met erosiemateriaal uit de Ardennen opgebouwd. De soms tot 15 m dikke, bewaarde grindpakketten werden tenslotte door een relatief dunne dekzandlaag afgedekt. Later sneed de Maas zich in diverse fasen in haar eigen puinkegel in en vormde zelfs nieuwe terrassen. De alluviale vallei kreeg haar huidige vorm in de loop van het Holoceen. De oostelijke rand van het Kempens Plateau is ingesneden door grillige, droge valleien, die al moeten ontstaan zijn vòòr de aanvoer van de dekzanden. Deze laatste zijn zandig of lemig-zandig en van niveo-eolische oorsprong.

De overgang van plateau naar vallei is vrij bruusk en toont een scherpe convexe knik, te wijten aan de lithologie van het grind. Waar op de valleirand de dekzanden overheersen, krijgt de helling een zachter verloop¹.

Vermits de plateaurand vaak te steil en dus moeilijk toegankelijk was, verliep sinds de prehistorische tijd het verkeer tussen plateau/hogterras en de vallei via deze oude, droge en zachter hellende geulen.

2 De vondsten

2.1 KOKERBIJL

Verzameling H. Unger (fig. 2: 1)

Vondst: vòòr 10-15 j.

Zware kokerbijl met parallelle zijden en licht verbrede, trapezoïdale snede. De afgerond-vierkante hulsopening is afgeboord door een dikke, breed overhangende randlijst. Deze is verbonden met een vrij groot, D-vormig oor. Op het middel heeft de bijl een zuiver rechthoekige doorsnede. Onder de randlijst zijn de brede bijlvlakken versierd met imitatievleugels met opvallend verdikte randen. Op de smalle zijden werden de gietnaden afgevlakt. Op één der brede zijden is tussen de vleugelranden onder de randlijst een gat in de wand merkbaar: zonder twijfel gaat het om een lucht- of gasbel, achtergebleven tijdens het gieten.

Het metaal is overdekt met een donker-groene, glimmende patina. Op de brokkelige erosie op de snede en enkele recentere kruislingse krassen na, is de bijl intact bewaard.

Afm. L.: 119 mm, L₁: 117 mm?, l₁: 42 mm, l₂: 35 mm, l₃: 39 mm?, l'₁: 39 mm, l'₂: 31 mm, P: 75 mm, a: 36 mm, b: 8 mm, gew.: 331,2 gr.²

2.2 KOKERBIJL

Verzameling H. Unger (fig. 2: 2)

Vondst: vòòr 10-15 j.

Zware kokerbijl met parallelle zijden en uitwaaijende snede. De hulsopening is afgerond-vierhoekig, bijna ovaal zelfs en afgezoomd met een niet al te dikke en brede, afgeschuinde randlijst. Deze randlijst is verbonden met een breed, D-vormig oor. Het bijllichaam heeft een licht afgerond-rechthoekige doorsnede en draagt geen versiering. Op de smalle zijden zijn de gietnaden afwezig of bijna geheel afgevlakt.

Het bijllichaam is overdekt met een mooie groene, glanzende patina.

Afm. L.: 124 mm, L₁: 122 mm, l₁: 45 mm, l₂: 41 mm?, l₃: 43 mm, l'₁: 39 mm, l'₂: 35 mm, P: 77 mm, a: 25 mm, b: 5 mm, gew.: 389,2 gr.

2.3 KOKERBIJL OF DISSEL (?)

Verzameling H. Unger (fig. 2: 3)

Vondst: herfst 1992

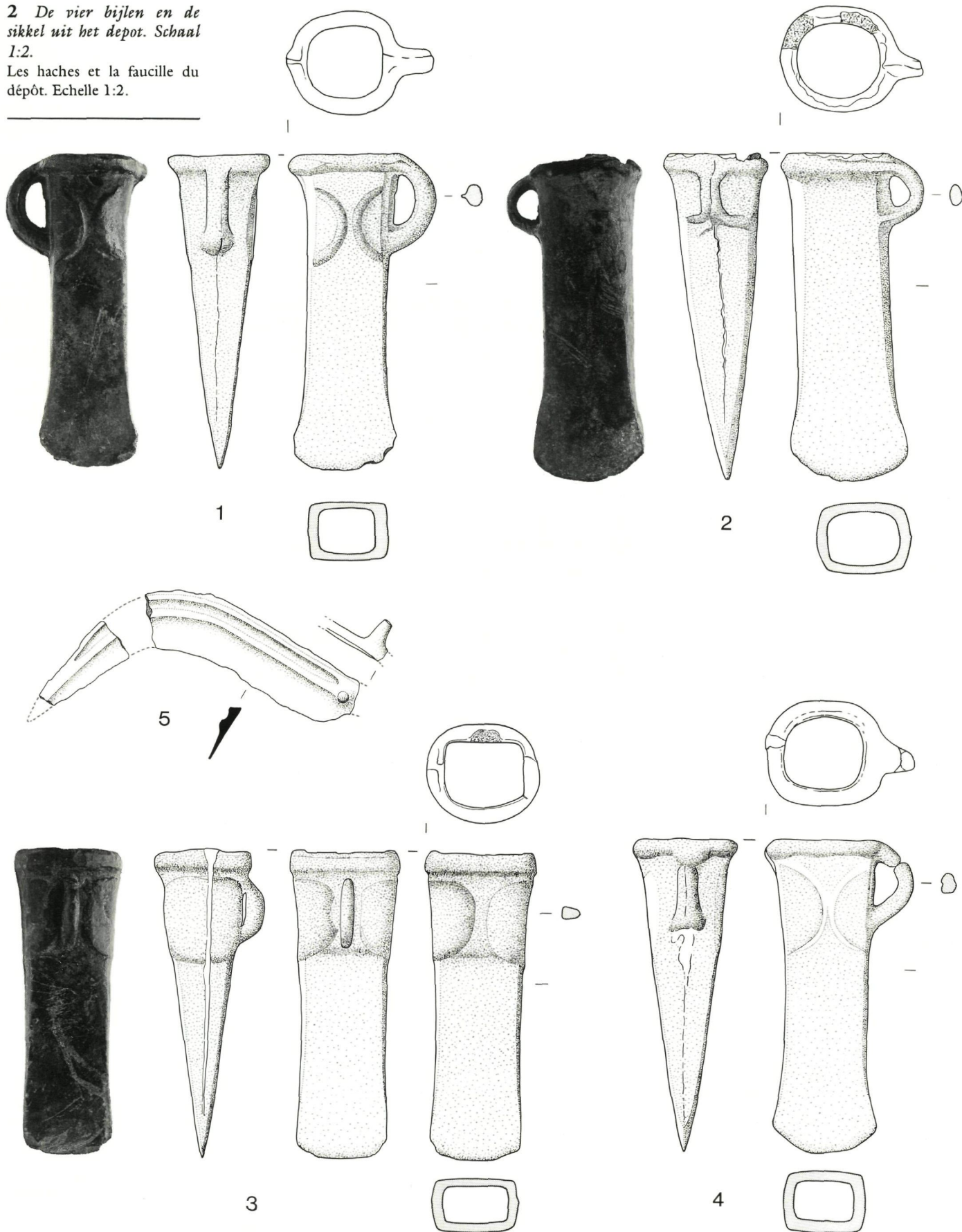
Bij deze kokerbijl lopen beide smalle zijden parallel door tot op de snede. Op de smalle zijden kan men duidelijk zien dat de gietvorm uit twee ongelijke helften bestond. De afgerond-rechthoekige hulsopening is afgeboord met een niet al te brede, bandvormige randlijst. De bovenste helft van het lichaam is

¹ Baeyens & Sanders 1989; Paulissen 1970; Goossens 1984, 142-146; De Moor & Pissart 1992, 153, 187-189.

² Metrieke gegevens voor kokerbijlen volgens het schema van Briard & Verron 1976, 30, fig. 2.

2 De vier bijlen en de
sikkel uit het depot. Schaal
1:2.

Les haches et la faucille du
dépôt. Echelle 1:2.

versierd met platte imitatievleugellappen, die zich om het lichaam heen slaan. Opmerkelijk is dat de bijl geen oor op de smalle zijkant draagt, maar wel op één der brede zijden tussen de vleugelranden. Dit oortje is hoekig D-vormig, zeer smal en heeft een smalle brede bandvormige opening.

De ongewone plaatsing van dit oortje verandert de bijl eigenlijk in een dissel of mogelijk zelfs een hak.

De gietnaden werden afgevlakt. De patina is donkergroen en bekrast.

Afm. L.: 118 mm, L_1 : 111 mm, l_1 : 42 mm, l_2 : 39 mm, l_3 : 35 mm, l'_1 : 38 mm, l'_2 : 33 mm, P: 70 mm, a: 26 mm, b: 5 mm, gew.: 314,3 gr.

2.4 KOKERBIJL

Verzameling A. Goossens (fig. 2: 4).

Vondst: herfst 1992.

Kokerbijl met parallelle zijden en uitwaai-erende snede. De afgerond-vierhoekige hulsopening is afgeboord met een lage, brede, licht conische randlijst, die verbonden is met een groot, D-vormig oor. Het oortje is niet volledig gesloten, een fout die zeker het gevolg is van een slechte geut. De doorsnede op het middel is zuiver rechthoekig. De patina is mooi groen. De gietnaden zijn afgevlakt. Op beide brede zijden draagt de bijl een imitatievleugelversiering. De vleugels liggen niet in reliëf op de wand en lijken niet uit de gietvorm te komen maar worden eerder door een boogvormige behamering van de vleugelranden gesuggereerd.

Afm. L.: 120,5 mm, L_1 : 117 mm, l_1 : 44 mm, l_2 : -, l_3 : 40 mm, l'_1 : 41 mm, l'_2 : -, P: 79,5 mm, a: 32 mm, b: 8 mm, gew.: ca. 325-330 gr. (on nauwkeurige weging).

2.5 KNOPSIKKEL (fig. 2: 5)

Vondst: controleonderzoek door het I.A.P. en het P.G.R.M., maart 1993.

Twee niet aan elkaar passende fragmenten van een knievormige knopsikkel. De proximale helft – d.i. het gedeelte tussen basis en rugkromming – is 2,5 cm breed, vrij recht met snede en rug parallel aan elkaar. De hoek tussen proximaal en distaal deel bedraagt ca. 110°. De rugkam wordt begeleid door 2 parallel ribben, die elkaar bij en iets boven de ronde, smalle en hoge knop ontmoeten. De snede versmalt trapvormig naar de hiel: deze lijkt zelf afgebroken of minstens door corrosie afgebrokkeld. Rugkam en snede zijn door corrosie verweerd. De patina is groen.

De lengte kan geschat worden op 13 of max. 14 cm, de hoogte op ca. 6,7 cm. De

rugknik lijkt ongeveer in het midden van het sikkellichaam te liggen.

3 Vergelijking

3.1 DE KOKERBIJLEN

Afgezien van de aan- of afwezigheid van imitatievleugels op de bovenste helft van het bijllichaam worden de kokerbijlen uit Dilsen gekenmerkt door een vrij plumpe vorm en uitzicht, een hoog gewicht – steeds meer dan 300 gr. – het parallellisme van de smalle zijden tot juist boven een trapezoïdaal uitgevlakte – deels uitgehamerde? – snede, een rechthoekige doorsnede op het middel, een afgerond vierkante hulsopening met eenvoudige vaak slordig gevormde band- tot worstvormige randlijst en een groot D-vormig oor dat meestal met de randlijst verbonden is.

Op de eigen morfologie en de algemene geografische verspreiding van deze bijlvorm vestigde J.J. Butler al in 1973 de aandacht. Dit leidde tot de omschrijving van het zgn. Beneden-Maas of Nedermaas-type (*Nedermaas Tüllenbeile*), waarvan aangenomen wordt dat het om een inheemse produktie binnen de Nederrijnse Grafheuvelcultuur of de Noord-oostbelgische/Zuidnederlandse variant van de Urnenveldencultuur zou gaan³.

De geografische spreiding beperkte zich tot de Belgisch-Nederlandse Maasvallei en het aansluitende Rijn-Maasgebied. Hierbuiten kwamen vergelijkbare vondsten slechts sporadisch voor. Op hun verwantschap met bijlen uit noordelijke produktiegebieden werd al meermaals gewezen⁴.

Eén van de vondstcomplexen dat het sterkst met het Dilsen-depot verwant is maar buiten het vermelde spreidingsgebied ligt, is het depot van Nieuwrode (Gem. Holsbeek)⁵. Van dit depot, dat in 1866 in de collecties van het toenmalige *Musée Royal d'Antiquités, d'Armures et d'Artillerie* te Brussel belandde – de huidige Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis –, zijn 5 zware kokerbijlen van hetzelfde type bekend. Afgezien van de lengte – de bijlen uit Nieuwrode zijn over het algemeen iets kleiner dan die van Dilsen – sluit Dilsen-2 goed aan bij Nieuwrode-1 en -2, Dilsen-1 en -4 bij Nieuwrode-3. Bij de recente publikatie van het Nieuwrode-depot in 1987 sloot E. Warmenbol zich aan bij Butlers visie, maar nam tegelijkertijd afstand van de mening van M. Desittere en B. O'Connor, die enkele vergelijkbare bijlen uit het Naamse bij deze

3 Butler 1973.

4 Zie o.a. Warmenbol 1987a, 93.

5 Vynckier 1981. Historiek en wetenschappelijke inventaris van de vondst: Warmenbol 1987a.

groep betrokken⁶. E. Warmenbol is van mening dat de zware kokerbijlen, zoals deze uit Mohiville-Scoville (Hamois), Salzinnes (Namur), Namur-Casino en Thon-Samson (Andenne) geassocieerd kunnen worden met de vertegenwoordigers of de afstammelingen van de *Rhin-Suisse-France orientale*-urnenveldenlieden in Hoog-België. Stilistisch zouden zij eerder bij de bijlproducties uit de Noordfranse *Plainsean*-cultuur aansluiten dan bij deze van de meer noordelijke en bovendien oudere *Niedermaas Tüllenbeile*-productie.

Er dient echter op gewezen dat van de meeste van deze bijlen geen archeologische context bekend is zodat datering en culturele toewijzing enkel op typologische argumenten kan gebeuren. Van het depot van Nieuwrode (Holsbeek) zijn geen andere voorwerpen dan bijlen bekend zodat van daaruit geen datering op basis van geassocieerde vondsten betrokken kan worden. Het tussen 1863 en 1876 (?) gevonden en hoogst waarschijnlijk onvolledig hersamengesteld depot van Berg-en-Terblijt (Valkenburg a.d. Geul, NL), waarin een *Niedermaas Tüllenbeil* geassocieerd is met vleugelbijlen, sieraden, sikkels, en verder nog een oudere lanspunt, wordt op de overgang van Bf-II/Bf-IIIa (= Ha-A2/Ha-B1) geplaatst⁷. Te Pulle (Zandhoven) is de zware kokerbijl verbonden met meerdere lanspunten en fragmenten van zgn. *épées pistilliformes de type Atlantique*, die bijgevolg een datering in dezelfde periode toelaten⁸. Hoewel wij de argumentatie van E. Warmenbol enigszins kunnen volgen is de invloed van de *Plainsean*-stijl op de bijlen van Mohiville-Scoville (Hamois), Thon-Samson (Andenne) en Jambes (Namur) toch niet zo overtuigend. Het zware uitzicht, het strakke parallelisme van de smalle zijden, de uitwerking van de hulsopening, oor en decor sluiten ons inziens toch aan bij deze van het *Niedermaas*-type of verwanten. Stilistisch heeft de bijl van Thon-Samson weinig met *Plainsean* vandoen en kan ze rustig naast

de bijl uit Margraten (bij Bemelen, NL-Limb.)⁹ liggen. Beide vinden dan goede vergelijkingsstukken in de bijlen uit noordelijke complexen, zoals deze uit het depot van Basland-Randers Amt (DK) uit Periode V¹⁰. Deze jongere datering lijkt bevestigd door de aanwezigheid van een gelijkaardige bijl in het depot van Hoogstraten¹¹, dat tot de *Plainsean*-horizon behoort. De bijl van Jambes (Namur) sluit op haar beurt goed aan bij de kokerbijl uit Ottersum-R.K.Kerk (Gennep, NL)¹² en een andere afkomstig van een onbekende vindplaats in Nederland¹³. Bovendien het strakke parallelisme van de smalle zijden, willen we wijzen op gelijkenissen in de amper verbrede en slechts licht gekromde snede, de vlakke imitatievleugels, de brede bandvormige mondlisjt en de plaatsing van het oor. Zelfs de bijl uit Geldermalsen (Gelderland, NL) die opvalt door haar vrij hoge imitatievleugels en de waaivormig verbrede snede, kan hier als parallel fungeren¹⁴.

Uit wat voorafgaat kan blijken dat Butler's *Niedermaas Tüllenbeile* een grotere spreiding in tijd en ruimte kenden en ons bijgevolg als groep minder homogeen voorkomt dan op het eerste gezicht lijkt. Hoewel de meeste bijlen zich in de Maasvallei ophouden zien we ze in Hoog-België toch ook in de vallei van de Lesse verschijnen (b.v. Mohiville en Hotton), in Laag-België in de Brabantse en Antwerpse Kempen (Nieuwrode, Pulle, Hoogstraten) en in Nederland in Noord-Brabant (Heeze): hier wordt duidelijk dat de verdeling van het type ook wegen buiten de Maasvallei volgde en er blijkbaar een distributiepatroon bestond dat niet meer gebonden bleef aan de grote stroombeekens. De spreiding in de tijd blijkt duidelijk uit de dateringen van de vondsten van Berg-en-Terblijt en Pulle enerzijds en deze gesuggereerd door de vondsten van Hoogstraten, Thon-Samson en Margraten anderzijds. De eerste plaatsen zich in de aanvangsfase, de laatste daarentegen in de eindfase van Ha-B. Deze late datering wordt tenslotte bevestigd door de aanwezigheid van een kleine *Niedermaas Tüllenbeil* in het *Plainsean*-depot van Heppeneert (Maaseik)¹⁵.

Lijst van de kokerbijlen van het *Niedermaas*-type (fig. 3).

België

1. Elen (Dilsen), *watering Slegers*, tussen station van Elen en Neeroeteren. Verloren, maar voorheen in museum te Asselt

6 Warmenbol 1987a, 94-99; Desittere 1984, 113; O'Connor 1980, 525; List 126.

7 Warmenbol 1985, 229-230; Butler 1987, 17.

8 Van Impe 1973, 10-11; Blanchet 1984, 256-257; O'Connor 1980, 143-146 en 376, nr. 142: de auteur sluit een continentale connectie voor de zwaarden niet uit; Warmenbol 1987a, 93.

9 Brounen F.T.S., Margraten-Kokerbijl: Stoepker 1988, 393-394, fig. 38.

10 Jacob-Friesen 1967, 274, Taf. 169: 8-10; Sprockhoff 1956, I, 94.

11 Warmenbol 1987c, 141-142, fig. 19 (bijl nr. 16).

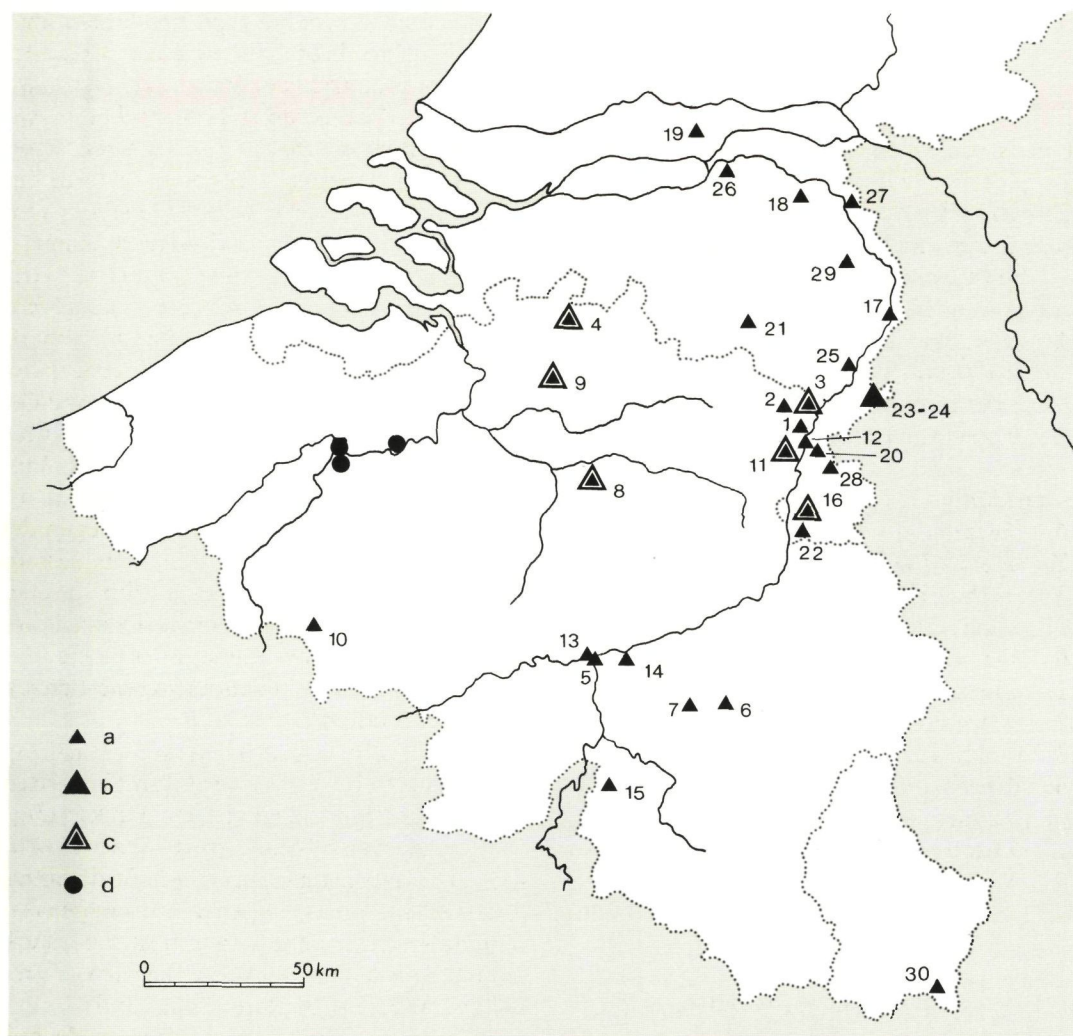
12 Butler 1973, 330-332, fig. 10: 2.

13 Butler 1973, 332, fig. 10: 1.

14 Butler 1973, 332, fig. 10: 3.

15 Zie de bijdrage in het volgende volume IV.

3 Kaart met de verspreiding van de Niedermaas Tüllenbeile in de Benelux.

a geïsoleerde vondsten buiten context (1 ex);

b geïsoleerde vondsten (1 > ex.);

c 1 of meer bijlen in depot;

d vondsten van de Heusden-groep.

Carte de repartition des Niedermaas Tüllenbeile dans le Bénélux:

a trouvaillies isolées et hors contexte;

b idem 1 > ex.;

c hache(s) dans un dépôt;

d trouvaillies du type de Heusden.

- (Swalmen, NL), tekening bewaard in kerkarchief van de parochie Asselt¹⁶.
2. Gruitrode (Meeuwen-Gruitrode), tussen Opoeteren en Opitter. Verloren maar voorheen bewaard in museum te Asselt (Swalmen, NL), tekening bewaard in kerkarchief van de parochie Asselt¹⁷.
3. Heppeneert (Maaseik), *Wayerveld*¹⁸. Bijl in depot. Privé-bezit.
4. Hoogstraten, bijl in depot op *Den Aerd-Vlaemingstraat*. Kokerbijl nr. 16, Museum Vleeshuis Antwerpen - inv.nr.: 35.5.29¹⁹.
5. Jambes (Namur). Museum Vleeshuis, Antwerpen - inv.nr.: 2326²⁰.
6. Marenne - Ménil-Favay (Hotton), *château*. Koninklijke Musea Kunst en Geschiedenis, Brussel - inv.nr.: 11008²¹.
7. Mohiville-Scoville (Hamois), *Sur Ronchi-Bois St. Paul*. Musée Archéologique de Namur - geen inv. nr.²²

8. Nieuwrode (Holsbeek), depot. Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel - inv.nr.: B438²³.
9. Pulle (Zandhoven). Privé-bezit²⁴.
10. Quevaucamps (Beloeil)²⁵. Bewaarplaats niet bekend.

16 Dursin 1931, 123, nr. 211; Dawans 1970-71, 225; Wielockx 1986, 119: Hu-11, 418. Cf. Brief dd. 6.4.1994 van de heer W. Luys (Heem-kundige Vereniging Maas en Swalmdal, Reuver, NL).

17 Dursin 1931, 124 en nr. CP 188; Dawans 1970-71, 225-226; nr. 227; Claassen 1971, 152; Wielockx 1986, 138: nr. Hu-39; cf. Brief W. Luys (zie nota 16).

18 Bijltje nr. 12 uit groter depot; cf. in volgend volume IV.

19 Warmenbol 1987c, 139: nr. 16; 141: fig. 19.

20 Hasse 1947; Dawans 1970-71, 156-157: nr. 125; O'Connor 1980, 523; List 123: 27; Wielockx 1986, 181: Hu-80; 417; Warmenbol 1987a, 97-98, fig. 10.

21 Jacobsen 1904, 21: anal. VI; Dawans 1970-71, 140-142: nr. 110, tekening 79; Wielockx 1986, 207-208: Hu-101, 418-419.

22 Warmenbol 1987a, 94: nr. 1 en 95: fig. 6.

23 Vynckier 1981; Warmenbol 1987a (met bibliografie en historiek van de vondst).

24 Van Impe 1973.

25 Cahen 1980, 92; Barrois & Demarez, 10. Toewijzing aan het *Niedermaas*-type op basis van een zeer onduidelijke foto.

11. Rotem (Dilsen), *Vossenbergh*. Bijlen in depot. Bijlen in privé-bezit. Bewaarplaats sikkels: I.A.P., Asse-Zellik.
12. Rotem (Dilsen), *zinkfabriek*. Verloren, voorheen in Museum Asselt (Swalmen, NL); tekening bewaard in kerkarchief te Asselt²⁶.
13. Salzinnes (Namur). Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel - inv.nr.: ?²⁷
14. Thon-Samson (Andenne), *château de Samson*. Musée Archéologique de Namur - inv.nr.: ?²⁸
15. Vonêche (Beauraing). Privé-bezit²⁹.

Nederland³⁰

16. Berg-en-Terblijt (Valkenburg a.d. Geul).
17. Blerick (Venlo).
18. Escharen.
19. Geldermalsen.
20. Grevenbricht³¹.
21. Heeze.
22. Margraten (Bemelen)³².
- 23-24. Montfort.
25. Neer³³.
26. Nijmegen³⁴.
27. Ottersum (Gennep).
28. Sittard.
29. Venray.

G.D.-Luxembourg

30. Bech-Kleinmacher/Mosel³⁵.

Indien er in Hoog-België sprake kan zijn van een bijlproductie die enigszins door de *Plainsean*-productie beïnvloed kan zijn, dan moeten we deze eerder blijven zoeken in de reeks bijlen uit de grotten van Han-sur-Lesse (Rochefort). Hiermee sluiten we ons aan bij de mening van A. Wielockx³⁶. Afgezien van enkele bijlen die duidelijk *Plainsean*-kenmerken bezitten, is er nog een reeks met een iets afwijkende vorm. De bijlen uit deze groep hebben nog een vrij recht lichaam met min of meer parallelle zijanten en een snedepartij die vaak trapezoidaal uitgehamerd is. Het parallelisme van de zijden en de brede snede herinneren opnieuw aan het *Niedermaas*-type. Aan de bijlen uit de *Plainsean*- en verwante Atlantische producties herinneren daarentegen de bredere, rondere randlijst, die soms onderaan vergezeld wordt van een vage halsribbel, en de lage stand van het kleine oor³⁷. Te oordelen naar de vorm van de snedefragmenten lijkt dit type ook in de grot van Sinsin (Somme-Leuze) vertegenwoordigd³⁸.

Mogelijk zijn ook de bijlen uit de Maas bij het Casino te Namur en deze van Sint-Katelijne-Waver het resultaat van een gelijkaardige vermenging van stijlen³⁹. In de Scheldevallei kan hun plaats ingenomen zijn door de bijlen van de kleine Heusden-groep, vertegenwoordigd door een bronzen gietvorm en een kokerbijl uit Heusden (Destelbergen) en een kokerbijl uit Overmere (Berlare)⁴⁰ (fig. 3: d).

Wijzen we tenslotte nog even op de bijl Dilsen-3, die eigenlijk geen bijl maar door de frontale inplanting van het oortje eerder een dissels is. Dissels, beitels en hakken die met een huls ingesteeld worden, zijn vrij algemeen bekend⁴¹. Dissels, die van de kokerbijl de basisvorm overhielden en toch een oortje bezitten, komen voor zover ons bekend niet zo vaak voor⁴². In die gevallen gaat het dan om typen met bredere snede en ingesnoerd middel.

3.2 DE SIKKELS

In vergelijking tot veel andere bronzen gebruiksvoorwerpen, wapens of sieraden behoren sikkels binnen de Europese Bronstijd tot een groep voorwerpen die zich iets moeilijker in een typo-chronologisch keurslijf laten schikken. In tegenstelling tot onze modernere sikkels, waarvan de functie voor ons althans overduidelijk is, wordt elke poging tot functionele differentiatie van de voorhistorische bronzen sikkels onder meer bemoeilijkt door het ontbreken van de houten greep. Op basis van

26 Wielockx 1986, 230: Hu-120. Cf. Brief van de heer W. Luys (Reuver, NL) dd. 6.4.1994.

27 Wielockx 1986, 231: Hu-121, 417; Warmenbol 1987a, 94-96: nr. 3 en fig. 8, nota 21.

28 Wielockx 1986, 232: Hu-122, 417; Warmenbol 1987b, 96-97: nr. 4 en fig. 9; cf. nota's 22-23. Cf. Limelette 1863-64.

29 Mignot 1981; Wielockx 1986, 242: Hu-131, 417-418.

30 Voor de meeste Nederlandse vondsten cf. Butler 1973: Berg-en-Terblijt (336, fig. 14: 4), Blerick-Venlo (331, fig. 9: 2), Escharen (331, fig. 9: 1), Geldermalsen (332, fig. 10: 3), Heeze (331, fig. 9: 4), Montfort (333, fig. 11: 1 & 2), Ottersum-Gennep (332, fig. 10: 2), Sittard (331, fig. 9: 5), onbekende vindplaats (332, fig. 10: 1).

31 Wielockx 1986, 137: Hu-38; stuk verloren, tekening bewaard in kerkarchief te Asselt (NL).

32 Brounen F.T.S.: Margraten-kokerbijl. In: Stoepker 1988, 393-394, fig. 38.

33 Willems 1983, 210, fig. 7: 4.

34 O'Connor 1980, fig. 68: 10; list 126: 8.

35 Gollub 1971, fig. 3: 11; Waringo 1983, 126: nr. 17, 134: fig. 4: 2.

36 Wielockx 1986, 459-467.

37 In deze reeks vermelden we de bijlen uit Han-sur-Lesse, gecatalogeerd onder de nrs. A63-113, A63-114, A63-116, A66-81, A63-112, A64-120, A64-121, A64-122, C78-92, C79-139. Cf. Wielockx nrs. Hu-42, Hu-44 t/m Hu-47, Hu-51 en -52, Hu-54 t/m Hu-56.

38 Warmenbol 1992, 6.

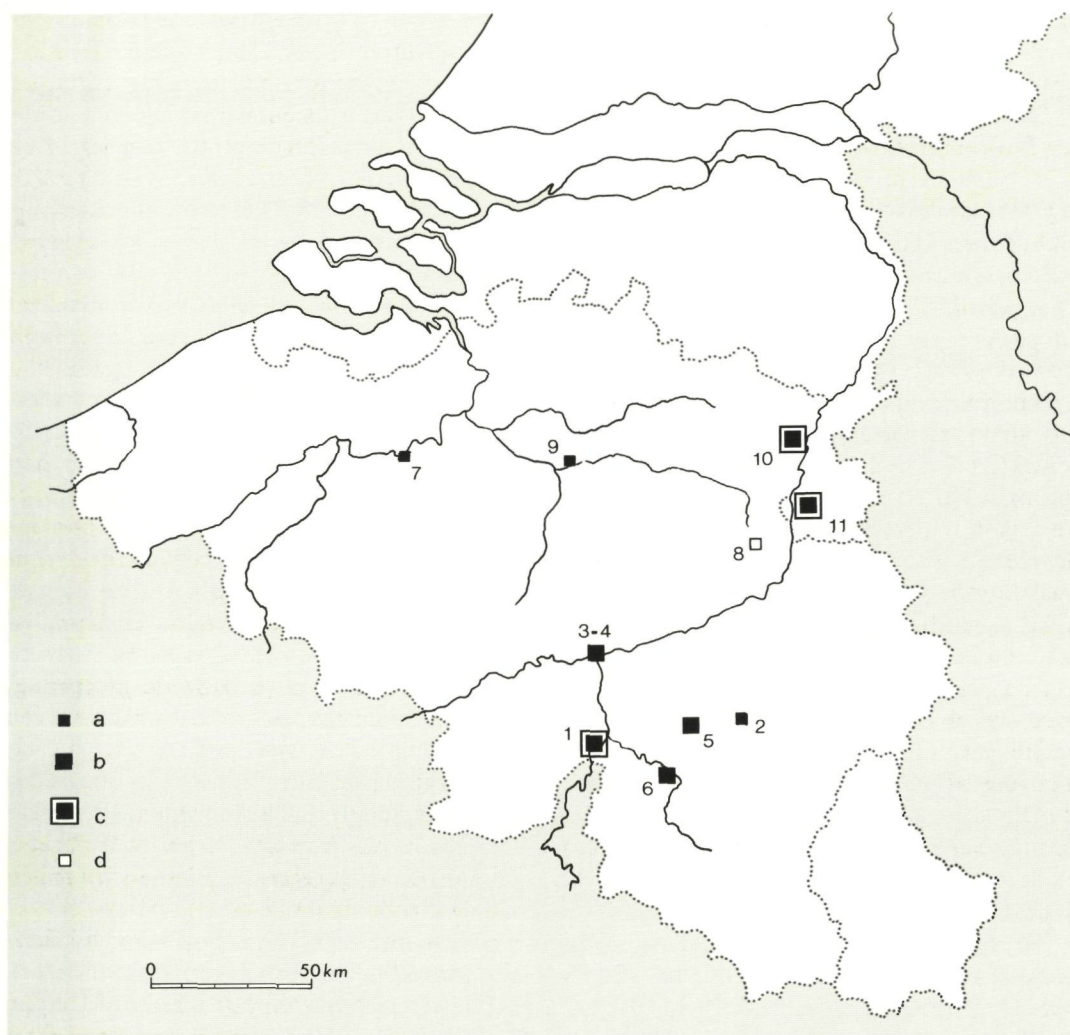
39 Mariën 1952, 219, fig. 200: 1; Éloy 1962; cf. Warmenbol 1987a, 94: nr. 2 en 95, fig. 7; 99, noot 36.

40 Zie vooral Desittere 1979.

41 Tackenberg 1971, 60-63.

42 Briard & Verron 1976, 85-90: fiches 85-86. Zie b.v. Coutil 1913b, 456, Pl. I: 15.

4 Kaart met de verspreiding van de sikkels in België:

a geïsoleerde vondst buiten context;

b geïsoleerde vondsten (1 > ex.);

c sikkel in depot;

d onzekere lokalisering.

Carte de repartition des faucilles en Belgique:

a trouvaies isolées et hors contexte;

b idem 1 > ex.;

c faucille dans dépôt;

d localisation incertaine.

lengte-breedte-verhoudingen, verloop, plaats en hoogte van de rugkromming en tenslotte het gewicht varieert de functionele interpretatie van sikkel over snoeimes, pluk- of oogstmes tot hakmes. Het gebruik zou zich dan richten op het snijden van uiteenlopende soorten gewassen als graansoorten, klein kreupelhout en riet, gras, hooi, en zo meer. Om de moeilijkheden bij de functionele differentiatie te omzeilen worden de bronzen sikkels dan ook als 'multifunctioneel' bestempeld.

Sikkels komen hoofdzakelijk in depots voor, sporadisch ook in graven. In deze zeldzame gevallen liggen de sikkel of sikkelfragmenten dan telkens in mannengraven, die benevens door een rijke grafuitzet ook door de aanwezigheid van een zwaard opvallen. De associatie van zwaard en sikkel heeft tot de hypothese geleid dat de sikkel meer dan louter gebruiksvoorwerp was en soms een symbolische of rituele meerwaarde kon hebben. In die

optiek zou de sikkel dan het attribuut geweest zijn van leden van een lokale klasse van herboeren⁴³ of van leden van de elite in hun hoedanigheid van 'meesters en beschermers van het vruchtbare land'⁴⁴. Het is een veronderstelling die echter evenveel voorzichtige verdedigers als critici telt⁴⁵. Waar de sikkel in een rijk graf voorkomt zou hij ook een rol gespeeld kunnen hebben bij rituele haarooffers tijdens de begrafenis, een hypothese die ondersteund wordt door de vaststelling dat sikkel en scheermes in graven nooit samen voorkomen: hier wordt dan verondersteld dat de sikkel er substitueert voor het scheermes is⁴⁶. Het voor Centraal-Europa aangegeven verband tussen sikkels en mannengraven lijkt daarentegen niet op te gaan voor Noord-Europa⁴⁷. Over het algemeen wordt een verband tussen regionale concentraties van depots met sikkels of zuivere sikkeldepots of het overwicht van bepaalde sikkeltypen binnen een regio en agrarische tradi-

43 Dehn 1972, 30.

44 Schauer 1971, 160 nr. 471: Ha-A2 graf van Eschborn (Main-Taunus-Kreis), 162. Cf. Herrmann 1966, 73-74: nr. 117; Taf. 84:1.

45 Primas 1986, 17-18, met o.a. noot 49.

46 Wegner 1976, 68-70.

47 Baudou 1960, 45.

ties of een relatie tot de cultuur van granen en voedergewassen aannemelijk geacht⁴⁸, hoewel ook niet iedereen deze mening deelt.

Tenslotte wordt ook wel eens gedacht aan een functie als metaalbaar⁴⁹.

Aan de oorsprong van de algemene typologie van de sikkels uit de Bronstijd staat de bijdrage van H. Schmidt uit 1904. Op dit ogenblik onderscheidt men greeptong-, knop-, haak-, koker- en rugdoornsikkels⁵⁰. Bij de knopsikkels vindt men er enkele met ronde, spitse of ovale knop of zelfs met twee knoppen. De knopsikkel is een continentaal produkt dat vrij goed verspreid is in het Rhônebekken, centraal en noordelijk Duitsland. Van oorsprong is het type in ieder geval ouder dan de tongsikkel die pas later in zwang komt. Vanaf de late Bronstijd wordt de knopsikkel in Centraal-Europa verdrongen door de greeptongsikkel, maar blijft hij de voorkeur genieten in het noordelijker Lausitz-gebied. In de richting van de Atlantische zone komen ze schaarser voor, evenals op de Britse Eilanden. Deze ruwe opdeling van hun voorkomen gebeurt echter niet volgens scherpe grenzen.

Op zich bieden knopsikkels geen nauwkeurige datering: in depots vindt men ze van in de midden tot op het einde van de late Bronstijd.

Zoals blijkt uit het overzicht van E. Warmenbol blijft het aantal bekende sikkels uit België vrij beperkt⁵¹.

Op dit ogenblik zijn volgende sikkelvondsten bekend (fig. 4):

1. Freyr (Anseremme)⁵². Depotvondst met messen, sikkels, spiraalarmbanden; geen verdere gegevens noch typologie bekend.
2. Ny (Soy-lès-Durbuy)⁵³. Knopsikkel, gevonden in recentere 'merovingische' (?) grafcontext; geen verdere gegevens (fig. 5: 1).

3. Namur-*Grands-Malades*⁵⁴. Klein depot met grote, hoog gekromde knopsikkel, bronzen ringen, fragmenten van ringetjes, een bronzen spiraalringetje, ringetjes in spiraaldraad, plaatje met boord en ooghaakje, versierd hulsje. De associatie van de sikkel met het depot uit de *Plain-seau*-horizon wordt door Warmenbol betwist.
4. Namur-*Grands Malades*⁵⁵. Op dezelfde plaats als vorige vondst wordt nog een tweede sikkel vermeld: in dit geval zou het gaan om een tongsikkel.
5. Sinsin-*Trou del Leuve*⁵⁶. Twee fragmenten van sikkelbladen, waarvan één met twee wijd uit elkaar liggende en met schuine kerfjes versierde ribben, het andere met twee parallelle, dicht bij de rugkromming lopende ribben.
6. Han-sur-Lesse (Rochefort), *Trou de Han*⁵⁷. Drie greeptongsikkels, waarvan één met rugdoorn nabij de greeptong, twee puntfragmenten van sikkels en één blijkbaar tot mes gereduceerd sikkelfragment.
7. Schoonaarde (Dendermonde)⁵⁸. Fragment van bronzen sikkel met 'brede' knop; baggervondst 1925, uit voormalige verzameling Hasse.
8. Tongeren (? zeer onzekere lokaliseringsring!)⁵⁹. Fr. Dawans vermeldt een bronzen sikkel, bewaard in het Musée Curtius te Liège. Het gaat om een knopsikkel met 3 ribben langs de rug en een V-of driehoekig motief in reliëf op het lemmer bij de basis.
9. Rotselaar-*Heikant* (fig. 5: 2). Privé-bezit. Kleine knopsikkel, met de metaaldetector gevonden op de plaats waar eerder al in 1953 tijdens grondboringen enkele urngraven uit de late Bronstijd, mogelijk ook uit de vroege IJzertijd ontdekt werden. Over de mogelijke associatie van de sikkel met de graven is, behalve wat de lokalisatie betreft, niets bekend. De kleine sikkel is nog 11,1 cm lang, de punt is wat afgebrokkeld; de fijne tot 5 mm breedte versmallende hiel is intact en draagt een lage, ronde knop. Bij de knop vertrekken twee parallelle en langs de rug verlopende ribbels. Zoals op de sikkel van Dilsen lopen de ribben samen bij de knop. Rug en snede lopen echter niet parallel; beide zijn door corrosie verweerd. Van de snede is het gehaarde deel bewaard. De hoogte bedraagt 4,3 cm.
10. Rotem (Dilsen), *Vossenbergt*.

48 Millotte 1963, 115; Primas 1981.

49 Bernatzky-Goetze 1987, 85.

50 Primas 1986, 3-4; Steensberg 1943, 69-70; Nicolardot & Gaucher 1975, 89-100; Rihovský 1989, 2-6.

51 Warmenbol 1985: de in de oudere literatuur als 'sikkels' vermelde vondsten uit Mohiville (Hamois) en Lommel zijn onbestaande, vermits het duidelijk om messen gaat.

52 Warmenbol 1985, 214: C; 232-233.

53 Id. 214-215: D, 221, 231-232; Mariën 1952, 267, fig. 249:1; Cahen-Delhay 1982, 54: fig. 1.

54 Id. 213-214: B, 216, 219-220: fig. 2, 228-229; Mariën 1952, 267, fig. 249: 2; Grzeskowiak 1990, 107, pl. 58: 1.

55 Grzeskowiak 1990, 107; pl. 58: 2; Dawans 1970-71, 78-79: nr. 53; fig. 36.

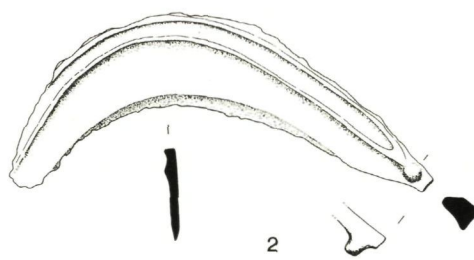
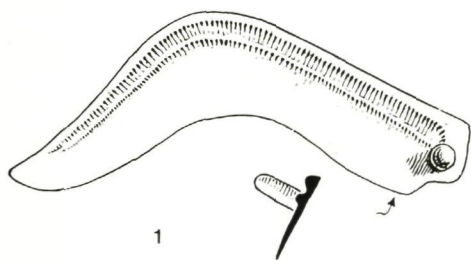
56 Warmenbol 1985, 215, 221-222, fig. 4: 1, 233-234; Id. 1992, 7-8.

57 Warmenbol 1985, 215, 223-227: fig. 6-9, 235.

58 Verlaeck 1992, 84: Schoonaarde-20; Warmenbol 1987b, 56.

59 Dawans 1970-71, 77. Over het twijfelachtige karakter van 'Tongeren of omgeving' als plaatsaanduiding: cf. Id., 40. Lesenne M. 1975, 53.

5 De sikkels uit Ny (Soy-lès-Durbuy) naar Mariën 1953, fig. 249 (1), en Rotselaar-Heikant (2). Sch. 1:2. Les faucilles de Ny (Soy-lès-Durbuy), d'après Mariën 1953, fig. 249 (1), et de Rotselaar-Heikant (2). Ech. 1:2.

De beste parallel voor de Dilsen-sikkel is het exemplaar uit Ny (Soy-lès-Durbuy) (fig. 5: 1). Afgezien van het elegantere, iets meer oplopende distaal gedeelte tussen de top van de rug en de punt, gelijken beide sikkels sterk op elkaar. Het proximale deel, gerekend vanaf de hiel tot de top van de rugkromming, is praktisch even lang en rechtlijnig; rug en snede lopen hier parallel. De rugkromming wordt begeleid door twee parallelle ribben die elkaar even boven de knop vervoegen. De knop bevindt zich juist ter hoogte van de tweede ribbel. Van snede naar rug versmalt de hielpartij op een gelijkaardige, trapvormige manier. De hoek tussen distaal en proximale deel is identiek.

Belangrijk in de discussie is het eerder vermelde depot van Berg-en-Terblijt, gelegen op de Nederlandse rechterzijde van de Maasvallei⁶⁰ (fig. 4: 11). De drie sikkels uit dit depot⁶¹ zijn alle min of meer knievormig, met een rechtlijnig proximale deel met min of meer parallelle snede en rug, twee parallel aan de rug lopende ribben en een enkele, ronde knop. In vergelijking met de exemplaren uit Dilsen en Ny bevindt de knop zich bij de Berg-en-Terblijt-sikkels iets hoger, in het verlengde van de samenvloeiing der ribben en zelfs in een iets opgehoogde hiel. De basis van nr. 17 lijkt wat op deze van Dilsen en Ny; de basis van nr. 16 heeft een kleine inkeping of keel tussen de bijna spits uitlopende hiel en de verlengde snede; de basis van nr. 18 daarentegen is praktisch recht afgesneden.

Zoals al eerder aangehaald, wordt het Berg-en-Terblijt-depot op de overgang van Ha A2 en Ha B1/Bronze final IIB-IIIA gedateerd⁶².

Cultureel wordt het Berg-en-Terblijt-depot door Warmenbol als eerder heterogeen beschreven, vermits het objecten van uiteenlopende herkomst zou bevatten. Afgezien van de kokerbijl, waarvan de regionale of lokale makelij algemeen aangenomen wordt, zouden

de lappenbijl uit een regionaal of uit een oostelijker productiegebied stammen, de draadspiraal mogelijk van meer noordelijke herkomst en de lange lanspunt waarschijnlijk van Atlantische origine kunnen zijn, hoewel ook Noord-Europa een aantal parallellen kent.

De aanwezigheid van knopsikkels, niet alleen deze uit Berg-en-Terblijt, maar ook deze uit Ny worden tot op heden als het resultaat van contacten met de meer noordwestelijk en centraal tot westelijk gelegen gebieden van Duitsland gezien⁶³. Zonder aan een stroomopwaartse import van diverse bronzen in de Maasvallei te willen twifelen, stellen we ons de vraag of dit ook voor de sikkels geldt en in het bijzonder voor alle drie de sikkels uit het Berg-en-Terblijt-depot.

Hoewel de knopsikkels met trapvormig of geleidelijk versmallende basis en hiel, zoals deze van Ny, Dilsen en Berg-en-Terblijt nr. 17, niet tot het gebruikelijke vormgoed van de *Rhin-France-Suisse-orientale*-urnenveldengroepen behoren, vindt men het type er toch sporadisch terug en neemt hun aantal toe in het Rhône-Saône-bekken en de departementen Jura, Isère, Hautes Alpes en Savoie. Vergelijkbare sikkels vinden we onder meer in Auvernier (Neuchâtel, CH)⁶⁴, in de depots van Briod (Jura, F)⁶⁵ en Larnaud (Jura, F)⁶⁶, in Montmorot (Jura, F) als geïsoleerde vondst⁶⁷, L'Épine (Hautes Alpes, F)⁶⁸, Pont-de-Roide

60 Historiek van de vondst: Warmenbol 1985, 212-213. Cf. Mariën 1952, 480; Butler 1973, 336-339, fig. 14a-b; cf. ook 342, nota 13; O'Connor 1980, 418: nr. 209.

61 Butler 1973, 337, fig. 14b: 16-17-18.

62 Warmenbol 1985, 230: datering Ha-A2 of Ha-B1; Butler 1973, 339; *Id.* 1987, 17; O'Connor 1980, 418: nr. 209: Late bronze Age 2 of Late bronze Age 3.

63 Warmenbol 1985, 235; *Id.* 1991/92, 170-171; O'Connor 1980, 177 (met mogelijke Ha-B3 datering).

64 Rychner 1979, 81, Pl. 116: 1.

65 Millotte & Vignard 1960, 49-50, pl. XXXIII: 425; Millotte 1963, 138-139. Cf. Coutil 1913a, 445-446, fig. 2-3.

66 Coutil 1913b, 456, Pl. IV. Cf. Millotte 1993, 40-41.

67 Millotte & Vignard, 1960, 22, 55, Pl. VIII: 79.

68 Courtois 1960, 101, fig. 45: 2.

(Doubs, F)⁶⁹. Binnen de collectie bronzen vondsten van Auvernier is het type echter een uitzondering. In Frankrijk, meer in noord-westelijke richting, worden de knopsikkels schaarser: goed vertegenwoordigd zijn ze nog in de Bronze Final II-depots van Cury en Dompierre-les-Ormes (Saône-et-Loire, F)⁷⁰, Longueville (Seine-et-Marne, F)⁷¹ en Cannes-Écluse A (Seine-et-Marne, F)⁷². In Normandië, Charente, Gironde en richting Bretagne worden ze dan weer opnieuw schaarser. Een vrij goede parallel voor de sikkels uit Dilsen vinden we daar dan toch tussen de oudere vondsten van Fort-Harrouard te Sorel-Moussel (Eure-et-Loir, F)⁷³. Vermelden we dan iets dichterbij ons nog het mooie exemplaar uit Schwarzbrunn b. Orscholz bij de Duits-Luxemburgse grens, met dubbele ribbel, opstekende knophiel en verlengde snede die bij de basis met dwarse ribbels afgewerkt is⁷⁴. Anderzijds kan natuurlijk niet ontkend worden dat voor de Berg-en-Terblijt-sikkels nr. 16 parallellen in Noordoost- tot Centraal-Europa bestaan. Een typisch kenmerk uit de Lausitz-sfeer is bij voorbeeld een basis met verhoogde of verlengde hiel en verlengde snede. Een goede parallel bevindt zich in het Ha-B1-depot (*Fund 2*) van Wildenhain (Kr. Großenhain, D). Zulk type sikkels vindt men in Midden- en Oost-Bohemen, Sachsen, zuidelijk Brandenburg, Silesië en delen van Polen, echter niet in Zuid-Duitsland, Oostenrijk, westelijk Bohemen en Thüringen⁷⁵.

Maar alles bij elkaar genomen lijkt de algemene vorm van de Berg-en-Terblijt-sikkels met knop en brede rechte basis best overeen te komen met enkele sikkels uit het westelijk Alpengebied, zoals ze door M. Primas in een 'type Bevaix' gegroepeerd werden: we verwijzen hier niet alleen naar de enkele knop, de rechte basis met af en toe de verhoogde hiel, en de dubbele ribbel langs de rugkromming,

maar vooral naar de algemene vormgeving met breed, recht proximaal deel en het asymmetrisch verloop van rug- en snedekromming, dat op de maximumhoogte een vrij breed snijvlak levert. De spreiding van de Bevaix-sikkels ligt rond de meren van Genève en Neuchâtel⁷⁶.

Niet zonder belang is in deze context de eerder vermelde vondst van Rotselaar-*Heikant*. Dit sikkeltje met slanke, versmalde basis en hiel is direct vergelijkbaar met een groep van op snoeimessen lijkende sikkels, door M. Primas verzameld in een 'type Genf/Genève'. Meer in het bijzonder verwijzen we naar een exemplaar uit de oevernederzetting van Genève-*Eaux-Vives*. Ze komen vooral vanaf Ha-A2 en doorheen de hele Ha-B periode voor en tonen onder meer een opmerkelijke afslanking in de basis. De grootste spreiding van deze vorm ligt opnieuw rond het meer van Genève, terwijl verwante vormen zich over het westelijk Alpengebied en de Jura verspreiden⁷⁷.

Ook tussen deze variant vindt men sikkels met getrapte basis, zoals blijkt uit een vondst te Morges (Vaud-CH)⁷⁸.

Naar ons gevoel bezitten de sikkels uit Dilsen, Ny, Berg-en-Terblijt en Rotselaar enkele karakteristieken, die men eerder bij Westzwitserse en Noordoost-Franse exemplaren zal vinden dan bij hun tegenhangers uit Duitsland ben Centraal Europa. Bijgevolg lijkt ons een stroomafwaartse import van deze sikkels via de Maasvallei vanuit Noordoost-Frankrijk waarschijnlijker dan een stroomopwaartse. Dit belet verder niet dat andere exemplaren affiniteiten hebben met produkten uit gebieden, ten oosten of zuidoosten van ons land.

4 Nabeschouwing

Zoals al in de inleiding vermeld, ligt het depot op de rand van het hoogterras van de Maas en bij een oude erosiegeul die blijkbaar de verbinding tussen plateau en vallei mogelijk maakte. Beneden aan de voet van het plateau worden nog andere vondsten van bronzen vermeld uit diverse perioden van de Bronstijd. In een latere bijdrage willen we proberen terug te komen op de mogelijke betekenis van het depot en zijn geografische ligging. Op basis van de spreiding van de bronzen vondsten in de Maasvallei tussen Dilsen en Maaseik kan men de indruk krijgen dat er een corridor op de linkeroever van de Maas bestaan heeft, die in de buurt van Dilsen de vallei verliet en het plateau in westelijke tot zuidwestelijke richting doorkruiste.

69 Millotte 1973, 467-468, fig. 12.

70 Gaucher 1981, 203, fig. 94: F1-F2, 364-65. *Id.* 185, 204 met fig. 95: F1-3, 365.

71 Gaucher 1981, 185, 207 met fig. 98, 375-376.

72 Gaucher & Robert 1967; Gaucher 1981, 185, 373-374.

73 Blanchet 1984, 236, 249, 251: fig. 137; zie hier ook o.a. het depot van Brécy (Aisne). Voor Fort-Harrouard: Mohen & Bailoud 1987, 99, 190: nr. b 20; cf. Pl. 5:14. cf. Sandars 1957, 277, fig. 80:5; 281.

74 Gollub 1971, 24-25 met afb. 4:11; cf. 30.

75 von Brunn 1968, 120, 149-151, 263-264: Liste 7/nr. 39, 346: nr. 236; Taf. 199:3; kaart 4 Δ.

76 Primas 1986, 74-75: nrs. 263-Bevaix (Neuchâtel, CH), 264-Nyon (Vaud, CH), 266-Nyon (Bern, CH), 267-Portalan (Freiburg, CH), 268-Chens-sur-Léman (Haute-Savoie, F), 269-Nernier (Hte-Savoie, F); cf. Taf. 16-17 en 128A.

77 Primas 1986, 74: nr. 270 en Taf. 17; 23-24, 77-78; Taf. 128A.

78 Primas 1986, 74: nr. 276 en taf. 17.

Indien we voor het depot van Dilsen-*Vossenbergh* eenzelfde datering aanvaarden als voor de verwante depots – Nieuwrode, Bergen-Terblijt en Pulle – moeten we de fasen Ha-A2/B1 = Bf-IIb/IIIa voorstellen. Indien vervolgens de *Niedermaas Tüllenbeile* verbonden moeten worden met de regionale vertegenwoordigers van de Nederrijnse Grafheuvelcultuur of de zgn. Noordwestelijke Groep (naar Desittere) blijft het, rekening gehouden met de meestal gebrekkig gekende vondstomstandigheden, toch telkens verwonderen dat geen enkele van die vondsten direct met een nederzetting verbonden kan worden. Bovendien hebben we de indruk – maar dit moet zeker verder onderzocht – dat de algemene spreiding van het type bijl slechts met moeite aan deze van de nederzettingen en de begraafplaatsen uit de late Bronstijd beantwoordt.

Ongeveer 1500 m ten zuiden van de vindplaats van het Dilsen-depot onderzochten het Labo voor Prehistorie (K.U.Leuven) en het I.A.P. de resten van een nederzetting, waarvan de aardewerkvondsten een datering in Ha-A2/B1 toelaten, d.i. dezelfde periode als deze toe-

gekend aan het depot. Het aardewerk sluit aan bij de *Rhin-Suisse-France-orientale*-stijl en is vergelijkbaar met vondsten uit Han-sur-Lesse, enkele nederzettingencomplexen uit het Groot-hertogdom Luxemburg en het Duitse Neuwiedbekken⁷⁹. Tijdens de detailstudie van de vondsten groeide echter de overtuiging dat de bewoners van de nederzetting nog teerden op een vuursteentechnologie. Deze vaststelling kan niet anders dan vragen oproepen over de identiteit van de mensen die verantwoordelijk waren voor de verspreiding van bronzen voorwerpen en over de verhoudingen tussen vuursteenbewerkende late Bronstijd-gemeenschappen en groepen mensen die in het bezit waren van bronzen sieraden, wapens, alaam, enz.⁸⁰. Indien het anderzijds om dezelfde mensen zou gaan rijst zeker de vraag over de waarde, betekenis en functie die aan zulke metalen voorwerpen toegekend werden. In een latere bijdrage, mogelijk ter gelegenheid van de publikatie van de vondsten uit de nederzetting uit de late Bronstijd, zullen we proberen op dit probleem terug te komen.

RÉSUMÉ

Dépôt de l'Âge du Bronze final au *Vossenbergh* à Rotem (comm. de Dilsen, prov. de Limbourg)

En 1992 l'un d'entre nous fut informé de l'existence de quelques haches à douille, conservées dans 2 collections privées mais provenant du même endroit au *Vossenbergh* à Dilsen (fig. 1).

Deux des 4 haches furent trouvées il y a plus de dix années, les deux autres durant l'automne 1992. Une petite fouille de contrôle ne révéla rien de neuf; une prospection à l'aide d'un détecteur de métaux livra seulement deux fragments d'une même faucille en bronze. Sans aucun doute, les haches et la faucille faisaient partie d'un dépôt de l'âge du bronze final. Le dépôt était enfoui en bordure Est du plateau de la Campine. Ce plateau est constitué de dépôts quaternaires – sables fluviaux et graviers – déposés par les eaux de la Meuse et érodés par les mêmes eaux ultérieurement.

Composition du dépôt (fig. 2)

1. Hache à douille sub-quadrangulaire, bourrelet simple et arrondi, anneau latéral surdimensionné, taille de section carrée, tranchant aplati par martelage, bords parallèles et les

deux faces ornées d'ailerons simulés en relief.

2. Hache à douille sub-quadrangulaire, bourrelet simple et arrondi, anneau latéral, bords parallèles, taille de section sub-rectangulaire, tranchant aplati par martelage; aucune ornementation.

3. Hache ou herminette (?) à douille sub-quadrangulaire, bourrelet arrondi, bords parallèles, faces ornées d'ailerons plates, taille de section rectangulaire. La 'hache' n'est pas pourvue d'un anneau latéral, comme d'habitude, mais d'un anneau frontal.

4. Hache à douille sub-quadrangulaire, bourrelet simple arrondi, anneau latéral surdimensionné et mal coulé, taille de section rectangulaire, bords parallèles et faces ornées d'ailerons simulés à bords creux, obtenus par martelage.

5. Deux fragments d'une petite faucille à bouton et deux nervures parallèles longeant l'arête dorsale.

Les haches à douille

Forme et ornementation des haches et de l'herminette se rapprochent de celles des haches du type de la Meuse inférieure – les *Niedermaas Tüllenbeile* – définies van J.J. Butler (1973). De leur repartition géographique dans la vallée de la Meuse Belgo-Néerlandaise et la zone

79 Casseyas *et al.* 1991; Luypaert *et al.* 1994.

80 Luypaert 1993. Dit complex wordt voor publikatie in een der volgende volumes van *Archeologie in Vlaanderen* voorbereid.

rhénano-mosane adjacente résulte l'hypothèse que ces haches auraient appartenu au groupe 'du Nord-Ouest' ou la variante régionale des Champs d'Urnes du Bronze final (fig. 3). Les meilleures pièces de comparaisons se trouvent dans les dépôts de Nieuwrode (Holsbeek, B), Pulle (Zandhoven, B) et de Berg-en-Terblijt (Valkenburg a.d. Geul, NL), ce dernier daté du Bf-II/Bf-IIIa. Contrairement à E. Warmenbol, nous considérons quelques haches trouvées dans la vallée de la Meuse namuroise comme appartenant au même type: quelques-unes trouvent leurs pendants aux Pays-Bas ou même plus vers le Nord. L'argumentation de E. Warmenbol, attribuant ces haches à une production locale sous l'influence directe de la *culture du Plainseau* ne nous paraît pas toujours convaincante.

La présence d'une hache de type *Niedermaas* dans le dépôt de Hoogstraten (B), appartenant à la *culture du Plainseau*, et dans le dépôt de Basland-Randers Amt (DK) pourraient attribuer à ce type particulier une durée de vie plus longue. Rappelons d'ailleurs que la majorité des haches du type *Niedermaas* sont des trouvailles isolées ou hors contexte, ce qui ne facilite pas du tout leur chronologie.

La faucille

La petite faucille à bouton, caractérisée par deux nervures parallèles longeant l'arête dorsale, une partie proximale à tranchant parallèle au dos et à talon montrant un rétrécissement en gradin, se rapproche de la faucille de Ny (Soy-lès-Durbuy) (fig. 5) et d'un des trois exemplaires du dépôt de Berg-en-Terblijt. A l'encontre de certains auteurs, convaincus d'une importation de faucilles de centres de production situés à l'Est de la Belgique, nous aimerions rapprocher notre faucille du 'type Bevaix' tel que défini par M. Primas et qu'on

retrouve surtout autour des lacs de Genève et de Neuchâtel et dans quelques grands dépôts du Bronze final de l'Est de la France (e.a. Briod, Larnaud). La présence d'une petite faucille de 'type Genève', trouvé à Rotselaar (Brabant, B), hors contexte mais à l'emplacement d'un cimetière à incinération occupé au Bronze final et peut-être jusqu'au premier Age du Fer, nous semble apporter un argument en faveur d'une importation du l'Est de la France ou de l'Ouest de la Suisse (fig. 4-5).

On pourrait accepter pour le dépôt de Dilsen une datation Bf-IIb/IIIa=Ha-A2/B1, indiquée d'ailleurs par les trouvailles de Nieuwrode, Berg-en-Terblijt et Pulle.

A notre avis, l'association proposée jusqu'à présent des porteurs des *Niedermaas Tüllenbeile* aux représentants du groupe 'Nord-Ouest' peut susciter quelques questions. Comment expliquer, en effet, les divergences de distribution de ces bronzes d'une part et de celle des nécropoles et habitats contemporains d'autre part. Comment expliquer ensuite l'absence quasi systématique – hormis quelques épingles, bracelets ou bijoux en spirale – de bronzes usuels dans les habitats et les cimetières. Un autre problème se pose à Dilsen même. Un site d'habitat, situé à quelque 100 m au sud de l'endroit du dépôt, nous a livré de la céramique de style *Rhin-Suisse-France orientale* et peut être daté aux Ha-A2/B1, c'est à dire de la même période que celle attribuée au dépôt. L'étude du matériel en cours a révélé que les habitants y entretenaient une industrie de silex. Il serait par conséquent intéressant de savoir si l'identité des porteurs ou distributeurs des bronzes correspondait à celle des occupants de l'habitat et, sinon, de quelle nature étaient les relations entr'eux. Nous essaierons de revenir sur ce problème dans une contribution ultérieure.

BIBLIOGRAPHIE

BAEYENS L. & SANDERS J. 1989: *Bodemkaart van België. Verklarende tekst bij de kaartbladen Stokkem 64W & Heppeneert 64E*, s.l.

BARROIS N. & DEMAREZ L. s.d.: *De la préhistoire à l'histoire. Blicquy, Aubechies et environs. Résultats des fouilles jusqu'en 1978*, s.l.

BAUDOU E. 1960: *Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis*, Studies in North-European Archaeology 1, Stockholm-Göteborg-Uppsala.

BERNATZKY-GOETZE M. 1987: *Mörigen. Die spätbronzezeitlichen Funde*, Antiqua 16. Veröffentlichung der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Basel.

BLANCHET J.-CL. 1984: *Les premiers métallurgistes en Picardie et dans le Nord de la France*, Mémoires de la Société Préhistorique Française 17, Paris.

BRIARD J. & VERRON G. 1976: *Typologie des objets de l'Âge du Bronze en France. IV: Haches 2. Herminettes*, Paris.

- BUTLER J.J. 1973: Einheimische Bronzebeilproduktion im Niederrhein-Maasgebiet, *Palaeohistoria* XV, 319-343.
- BUTLER J.J. 1987: Bronze Age Connections: France and the Netherlands, *Palaeohistoria* XXIX, 9-34.
- CAHEN A. & D. 1980: Préhistoire et protohistoire dans l'arrondissement d'Ath, *Études et documents du Cercle royal d'histoire et d'archéologie d'Ath et de la région* II, 71-101.
- CAHEN-DELHAYE A. 1982: Le bassin de Durbuy aux Âges du Bronze et du Fer. In: *Terre de Durbuy* (Cat. exposition), 53-56.
- CASSEYAS C., STEENHOUDT F., VAN IMPE L. & VERMEERSCH P.-M. 1991: Bronstijdnederzetting op de Dilserheide, *Notae Praehistoricae* 10, 75-82.
- CLAASSEN A. 1971: De Bronstijd in Limburg, *Limburg* 50, 145-162.
- COURTOIS J.-CL. 1960: L'Âge du Bronze dans les Hautes-Alpes, *Gallia Préhistoire* III (1961), 47-108.
- COUTIL L. 1913a: La cachette de l'Âge du Bronze de Briod (Jura), *Congrès Préhistorique de France. Compte rendu 9e Session - Lons-le-Saunier*, Paris (1914), 443-450.
- COUTIL L. 1913b: La Cachette de Fondeur de Larnaud (Jura), *Congrès Préhistorique de France. 9e Session - Lons-le-Saunier*, Paris (1914), 451-469.
- DAWANS F. 1970-71: *Les objets de métal de l'Âge du Bronze dans le bassin de la Meuse, en Belgique. Essai de répertoire* (mémoire de licence, Univ. Liège).
- DEHN R. 1972: *Die Urnenfelderkultur in Nord-Württemberg*, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 1, Stuttgart.
- DE MOOR G. & PISSART A. 1992: Het reliëf. In: DENIS J. (red.), *Geografie van België*, Brussel, 130-215.
- DESITTERE M. 1968: *De Urnenveldenkultuur in het gebied tussen Neder-Rijn en Noordzee (Periodes Ha A en B)*, Dissertationes Archaeologicae Gandenses XI, Brugge.
- DESITTERE M. 1974: Quelques considérations sur l'âge du bronze final et le premier âge du fer en Belgique et dans le sud des Pays-Bas, *Helinium* XIV, 105-134.
- DESITTERE M. 1979: Une production locale de haches à douille dans la vallée de l'Escaut, *Helinium* XIX, 128-140.
- DURSIN L. 1931: La collection Philips, de Maeseyck, *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles* 46, 118-137.
- ELOY L. 1962: Hache à talon et hache à douille avec ailerons simulés provenant du lit de la Meuse namuroise (Belgique), *Bulletin Société préhistorique française* LIX, 772-774.
- FILIP J. 1969: art. Sichel. In: J. FILIP (ed.), *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, Praha, 1288-1290.
- GAUCHER G. 1981: *Sites et cultures de l'âge du bronze dans le Bassin Parisien*, Gallia Préhistoire, XVe suppl., Paris.
- GAUCHER G. & ROBERT Y. 1967: Les dépôts de bronze de Cannes-Écluse (Seine-et-Marne), *Gallia Préhistoire* X, 169-223.
- GOLLUB S. 1971: Bronzezeitliche Funde in Luxemburg, *Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg* LXXXVI, 17-38.
- GOOSSENS D. 1983: *Inleiding tot de geomorfologie van België*, Enschede.
- GRZESKOWIAK A. 1990: *Etude du matériel protohistorique de Presles*, Mémoires de Préhistoire Liégeoise 5, Liège.
- HASSE G. 1947: Hache en bronze trouvée à Jambes (Namur), *Bulletin Société Royale Belge d'Anthropologie et de Préhistoire* LVIII, 218-220.
- HERRMANN F.-R. 1966: *Die Funde der Urnenfelderkultur aus Mittel- und Südhessen*, Römisch-Germanische Forschungen 27, Berlin, 2 vols.
- JACOB-FRIESEN G. 1967: *Bronzezeitliche Lanzespitzen Norddeutschlands und Skandinaviens*, Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover 17, Hildesheim, 2 vols.
- JACOBSEN J. 1904: *L'Âge du bronze en Belgique (partie chimique)*, Bruxelles.
- LESENNE M. 1975: *Bibliografisch repertorium van de oudheidkundige overblijfselen te Tongeren*, Oudheidkundige Repertoria X, Brussel.
- L[IMELETTE] A. 1893-64: Antiquités gauloises découvertes à Ciney, Filée, Han-sur-Lesse, Gedinne, Louette-St.-Pierre et Samson, *Annales de la Société Archéologique de Namur* VII, 451.

- LUYPAERT I. 1993: *Prehistorische occupatie op de Dilserheide*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling K.U. Leuven, Leuven.
- LUYPAERT I., VAN IMPE L. & VERMEERSCH P.-M. 1994: Late Bronstijdnederzetting (Ha A2/Ha B1) te Dilsen-Dilserheide, *Lunula. Archaeologia Protohistorica* II, 21-23.
- MARIËN M.E. 1952: *Oud-België. Van de eerste landbouwers tot de komst van Caesar*, Antwerpen.
- MIGNOT PH. 1981: Vonèche (Nr): hache en bronze, *Archéologie*, 21-22.
- MILLOTTE J.-P. 1963: *Le Jura et les Plaines de Saône aux âges des métaux*, Annales Littéraires de l'Université de Besançon 50 (= *Archéologie* 16), Paris.
- MILLOTTE J.-P. 1973: Informations archéologiques. Circonscription de Franche-Comté, *Gallia Préhistoire* 16, 463-479.
- MILLOTTE J.-P. 1993: À la recherche des artisans et commerçants de l'Âge du Bronze. L'exemple du dépôt de Larnaud (Jura): essai sur les apports de la typologie. In: *Mélanges offerts à Jean-Jacques Hatt, Cahiers Alsaciens d'Archéologie, d'Art et d'Histoire* XXXVI, 35-50.
- MILLOTTE J.-P. & VIGNARD M. 1960: *Catalogue des collections archéologiques de Lons-le-Saunier*, Annales Littéraires de l'Université de Besançon 36 (= *Archéologie* 11), Paris.
- MOHEN J.-P. & BAILLOUD G. 1987: *La vie quotidienne. Les fouilles du Fort-Harrouard*, L'âge du bronze en France 4, Paris.
- NICOLARDOT J.-P. & GAUCHER G. 1975: *Typologie des objets de l'âge du bronze en France. Fasc. V: Outils*, Paris.
- O'CONNOR B. 1980: *Cross-Channel Relations in the Later Bronze Age. Relations between Britain, North-Eastern France and the Low Countries during the Later Bronze Age and the Early Iron Age, with particular reference to the metalwork*, BAR Intern. Ser. 91, Oxford, 2 vols.
- PAULISSEN E. 1970: Excursiegids. De Geomorfologie van de Limburgse Kempen, *De Aardrijkskunde* 22, nr. 86, 167-212.
- PRIMAS M. 1981: Erntemesser der jüngeren und späten Bronzezeit. In: LORENZ H. (ed.), *Studien zur Bronzezeit. Festschrift für W.A. von Brunn*, Mainz, 363-374.
- PRIMAS M. 1986: *Die Sicheln in Mitteleuropa I (Österreich, Schweiz, Süddeutschland)*, Prähistorische Bronzefunde XVIII.2, München.
- RÍHOVSKÝ J. 1989: *Die Sicheln in Mähren*, Prähistorische Bronzefunde XVIII, 3, München.
- RYCHNER V. 1979: *L'âge du bronze final à Auvernier (Lac de Neuchâtel, Suisse). Typologie et chronologie des anciennes collections conservées en Suisse*, Cahiers d'Archéologie Romande 16, Lausanne, 2 vols.
- SANDARS N. 1957: *Bronze Age Cultures in France. The Later Phases from the Thirteenth to the Seventh Century B.C.*, Cambridge.
- SCHAUER P. 1971: *Die Schwerter in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz I*, Prähistorische Bronzefunde IV.2, München.
- SCHMIDT H. 1904: Die bronze Sichelfund von Oberthau, Kr. Merseburg, *Zeitschrift für Ethnologie* XXXVI, 416-452.
- SPROCKHOFF E. 1956: *Jungbronzezeitliche Hortfunde der Südzone des nordischen Kreises (Periode V)*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum zu Mainz Katalog 16, Mainz, 2 vols.
- STEENSBERG A. 1943: *Ancient Harvesting Implements. A Study in Archaeology and Human Geography*, Nationalmuseets Skrifter. Arkæologisk-Historisk Række I, København.
- STOEPKER H. 1988: Archeologische kroniek van Limburg over 1987, *Publications Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 124, 345-425 (= R.O.B. Overdrukken 356).
- TACKENBERG K. 1971: *Die jüngere Bronzezeit in Nordwestdeutschland. Teil I. Die Bronzen*, Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover 19, Hildesheim.
- VAN IMPE L. 1973: *Enkele wapens uit de late Bronstijd te Pulle*, *Archaeologia Belgica* 150, Brussel.
- VAN IMPE L. 1994: Bronsdepots in de Maasvallei, *Lunula. Archaeologica Protohistorica* II, 13-14.
- VERLAECKT K. 1992: Metalen voorwerpen uit de Bronstijd, gevonden op het grondgebied van de provincie Oost-Vlaanderen, *Archeologisch Jaarboek Gent* 1992 (1993), 49-130.
- VON BRUNN W.A. 1958: Der Schatz von Frankleben und die mitteldeutschen Sichelfunde, *Prähistorische Zeitschrift* XXXVI, 1-70.
- VON BRUNN W.A. 1968: *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, Römisch-Germanische Forschungen 29, Berlin, 2 vols.

- WILLEMS W.J.H. 1983: Archeologische kroniek voor Limburg over de jaren 1980-1982, *Publications Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 119, 197-291 (= R.O.B. Overdrukken 205).
- VYNCKIER P. 1981: art. Nieuwrode. In: VYNCKIER P. (ed.), *Prehistorie in de streek van Diest (Tentoonstelling Stedelijk Museum 1981)*, Diestsche Cronycke 4, 64-66.
- WARINGO R. 1983: Die bronze- und eisenzeitliche Funde aus der Sammlung Schons, *Bulletin de la Société Préhistorique Luxembourgeoise* 5, 119-144.
- WARMENBOL E. 1985: Des faucilles venues de l'Est. Quelques réflexions à propos des faucilles et quelques autres objets du bronze final trouvés dans le bassin mosan moyen, *Helinium* XXV, 212-237.
- WARMENBOL E. 1987a: Le dépôt de haches à douille découvert à Nieuwrode (Brabant), *Helinium* XXVII, 88-101.
- WARMENBOL E. 1987b: *Schatten uit de Schelde. De voorwerpen uit de Metaaltijden uit de verzameling Hasse*, Antwerpen.
- WARMENBOL E. 1987c: Deux dépôts de haches à douille découvertes en Belgique en province d'Antwerpen. La diffusion de la Culture du Plainseau en Belgique. In: *Les relations entre le Continent et les Îles Britanniques à l'âge du bronze (Colloque Lille 1984)*, *Revue Archéologique de Picardie*, 133-149.
- WARMENBOL E. 1991/92: L'âge du bronze final en Haute Belgique. État de la question, *Annales de la Société archéologique de Namur* 37, 149-183.
- WARMENBOL E. 1992: Cinq + cinq nouveaux témoins de Sinsin. A propos de dix bronzes du bronze final trouvés au Trou del Leuve à Sinsin (Nr), *Archéo-Situla* 13-16, 5-15.
- WEGNER G. 1976: *Die vorgeschichtliche Flussfunde aus dem Main und aus dem Rhein bei Mainz*, Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte. Reihe A: Fundinventare und Ausgrabungsbefunde 30, Kallmünz/Opf.
- WIELOCKX A. 1986: *Bronzen bijlen uit de Bronzen IJzertijd in de Maasvallei*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling K.U.Leuven.